

STARIJI RODITELJI I ODRASLA DECA: TRADICIONALAN ODNOS ILI BLISKOST NA DALJINU?²

Older parents and adult children: traditional relationship or closeness through or at distance?

APSTRAKT: *Dobar odnos između starijih roditelja i odrasle dece smatra se značajnim faktorom za aktivno starenje i zadovoljstvo životom. Građenje odnosa se odvija (poboljšava, pogoršava, stabilizuje...) u svim fazama životnog ciklusa porodice. Odnos, koji podrazumeva bliskost, podršku i negu roditelja od dece, kao i dece, odnosno unuka, od roditelja, svakako olakšava i smanjuje brigu zajednice. Međutim, često zajednica svoj deo posla i odgovornosti prepušta deci ili starijim roditeljima, dok tradicionalna kultura brigu između članova porodice smatra obavezom i moralnom normom, te tako dobijamo „nonesense” situaciju, što znači iscrpljenu odraslu decu ili preopterećene starije roditelje, s jedne strane, a sačuvanu „državu blagostanja”, s druge. U ovom radu bavićemo se odnosom između roditelja i dece, koristeći podatke dobijene iz 52 intervju sa osobama starijim od 65 godina, iz Beograda, koji su obrađeni metodom analize sadržaja. Saznajemo da taj odnos boji svakodnevicu – radno angažovanje, reproduktivne aktivnosti, slobodno vreme i zdravlje, u stvari značajan deo života naših ispitanika. Odnos bliskosti na daljinu pokazao se kao funkcionalan u zapadnim društvima, a u našem istraživanju kao željen, i kod jednog, ali malog broja ispitanika, ostvaren obrazac funkcionisanja. Više ga žele ispitanice od ispitanika. Ispitanici imaju veća očekivanja od dece, u smislu nege i pomoći, od ispitanica. Preuzimanje većeg dela brige u zadovoljavanju potreba starijih građana i njihove dece od društva, institucija, svakako bi omogućio realizaciju očekivanog odnosa.*

KLJUČNE REČI: stariji roditelji, odrasla deca, reproduktivne aktivnosti, „bliskost na daljinu”

1 sladjadl@yahoo.com

2 Ovaj rad je nastao kao deo istraživačkog potprojekta „Politike roditeljstva”, realizovanog u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri* (ev. broj 179035), koje podržava Ministarstvo nauke, prosvete i tehnološkog razvoja.

ABSTRACT: A good relationship between older parents and adult children is an important part of active aging. This relationship is being transformed in different ways through all stages of life. Closeness, support and care of elderly parents by children and the other way around of descendants, both children and grandchildren by their parents and grandparents definitely facilitates and reduces the amount of care to be delivered from the community and wider society as such. However, the state often conveys its own part of responsibility to the elderly or the children, whereas the traditional culture presupposes a reciprocal care to be a moral norm, hence we get the so called "nonsense" situation i.e., overloaded and exhausted adult children or burdened parents on the one side and preserved "state" of well-being, on the other. In this work, we will consider the relationship between older parents and adult children using the collected data from 52 interviews (with content analysis method applied) conducted with people over 65, from Belgrade. It becomes clear that this relationship marks the everyday life - work, reproductive activities, leisure, health, i.e., the most relevant aspects of our respondents' lives. The so called "distant closeness" proved to be efficient in Western societies and referring to our research, it is described as desirable but not always feasible. . It is also more preferable for female than for male respondents. The male respondents have higher expectations from their children when it comes to care and help. Sharing of more responsibility over needs of elderly and their children by society, could significantly enable the realization of what we here labelled „distant closeness”.

KEY WORDS: older parents, adult children, reproductive activities, "closeness by distance"

Uvod

Aktivan životni angažman starijih u modelu Rova i Kana (Rowe, Khan, 1987) podrazumeva, osim produktivnih aktivnosti, koje stvaraju društvenu vrednost (plaćen ili volonterski rad), i međuljudske odnose. Kvalitet života je snažno povezan sa kvalitetom socijalne mreže. Socijalna mreža zadovoljava i emocionalne i instrumentalne potrebe starijih, kao što su podrška, doživljaj pripadnosti i korisnosti, razmenu robe i novca i obezbeđivanje prevoza (Florence, 2001; Siu, Phillips, 2000, prema Sener *et al.*, 2008).

Starije žene, bez obzira na to da li su udate ili su udovice, imaju kvalitetniju i znatno širu socijalnu mrežu od muškaraca. One stvaraju, održavaju i šire dobru žensku (starih prijateljica, komšinica, udovica...) i rođaćku mrežu, dok muškarci smatraju da su njihove socijalne mreže posle smrti supruge znatno manje, ali uvek imaju pomoć ženskih članova porodice i rođaka (kćerke, sestre, snahe).

Stariji imaju veliku psihološku dobit u razmeni iskustava i potreba sa bliskim osobama. Značaj kvalitetne socijalne mreže se, prema istraživanjima, *stavlja* ispred drugih faktora važnih za aktivno življenje u starijem dobu (Adams, Torr, 1998; Milić, 2004; Versey, Newton, 2013; Ayalon, Shiovitz-Ezra, Palgi, 2013; Fisher, Reid, Melendez, 1989).

U literaturi nailazimo na nekoliko zanimljivih teorija o starenju, od kojih neke ukazuju na povezanost između starenja i smanjenja socijalnih kontakata, kao što je teorija dezangažovanosti, a druge na održavanje i širenje socijalne mreže, kao što su teorija angažovanosti ili aktivnosti i teorija kontinuiteta. U prvoj se starenje posmatra kao proces smanjenja potreba, povlačenja i smanjenja kontakata i interakcija, nekada sve do socijalne izolacije.

U drugoj se, nasuprot tome, starenje povezuje sa održavanjem nekih starih uloga, zamenom starih uloga novim, angažovanjem na različitim planovima, održavanjem i širenjem socijalne mreže i time ostvarenim zadovoljstvom, uz kritiku da je stanje dezangažovanosti u stvari društveno nametnuto jer prestaje potreba za angažovanjem starijih (Markides, Martin, 1979, prema Smith, Moschis, 1980). U teoriji aktivnosti i teoriji kontinuiteta ističe se da su dobri međuljudski odnosi i aktivnosti ključni aspekti blagostanja.

Odnos između starijih roditelja i odrasle dece značajna je tema istraživanja u *društvima koja stare*. Razlike u tom odnosu su vidne u različitim kulturama, zavisno od društveno-kulturnih, roditeljskih i dečjih očekivanja. Uspostavljanje harmoničnih (balansiranih) odnosa između roditelja i dece u svim fazama životnog ciklisa porodice doprinosi kvalitetu života i jednih i drugih, a pozitivan ishod dobrih odnosa posebno je vidljiv u periodu kada su deca u srednjim godinama ili mlađim starijim, a roditelji u životnom dobu koje nazivamo *starijim starim* (74–85) i *najstarijim starim* (preko 85). Brojne studije ukazuju na povezanost roditeljskog blagostanja sa kvalitetom odnosa roditelj – odrasla deca (Fingerman, Pitzer, Lefkowitz, Birditt, Mroczek, 2008; Lowenstein, 2007; Pudrovska, 2009; Umberson, Pudrovska, Reczek, 2010; Ward, 2008, prema Fingerman *et al.*, 2012). Tako stariji u SAD, posebno ako su dobrog zdravlja i imaju solidne prihode, žele odnos sa decom koji se naziva *bliskost na daljinu*, u stvari žele da žive fizički odvojeno a *emotivno blizu*.

Postoje istraživanja koja ukazuju na neke rizične faktore za dobar odnos između starijih roditelja i njihove odrasle dece. U pitanju su razvedeni roditelji sa kojima postoje niži nivoi solidarnosti, a posebno između očeva i dece iz prvog braka ukoliko su očevi sada u drugom braku (Roberts *et al.*, 1991; Webster, Herzog 1995; Furstenberg *et al.*, 1995; Amato *et al.*, 1995; Lye *et al.*, 1995, prema Millward, 1997). Razvedeni i oni koji su u drugom braku najređe dobijaju pomoć od dece, čak i ako trenutno žive sami. Obudoveli imaju češći kontakt nego razvedeni, kao i razvedene majke u odnosu na razvedene očeve. Pol, bračno stanje i bračna istorija roditelja utiču na pružanje pomoći od dece.

Negativna povezanost između roditeljskog razvoda i kvaliteta međugeneracijskih odnosa nađena je u sličnom istraživanju, čiji nalazi pokazuju da su razvedene majke u boljim odnosima sa decom nego očevi, međutim majke traže manje pomoći i podrške od svoje dece i ne žele da ih opterećuju (Daatland, 2007). Ukoliko deca smanje brigu o roditeljima, može da se *poljulja* balans odgovornosti u društvu. Takva istraživanja smatraju se značajnim za planiranje politika prema starima, posebno razvedenim muškarcima, koji su imali drugi brak i sada žive sami (Millward, 1997) i upućuje na potrebu sličnih istraživanja u našoj zemlji.

Iz prakse porodičnih terapeuta saznajemo da i pored značajnih promena rodni uloga u zapadnim društvima, u poslednjih trideset godina, majke i dalje imaju glavnu ulogu u odgajanju dece u porodicama i drugim aranžmanima suživota, tako da je model tradicionalne porodice, doskoro, značajno *usmeravao* osećanja, očekivanja i ponašanja (Dalos, Drajper, 2012). Takođe, i dalje ostaje stav da bake/kćerke (sada žene srednje i mlađe starije generacije) treba da brinu o unucima i da neguju stare roditelje. Naši nalazi o organizaciji slobodnog vremena starijih pokazuju da ekonomski resursi ne omogućavaju bavljenje raznovrsnim aktivnostima, ali jedna od prepreka su i obaveze čuvanja unuka (posebno žena) (Pecija Urošević, 2010).

Ostvarenje odnosa *bliskost na daljinu* podrazumeva posedovanje ekonomskih, društvenih i ličnih resursa – stan, novac, institucionalna podrška, *odnos* i stav. U pitanju je stambena, finansijska i funkcionalna samostalnost (sa ili bez pomoći savremene tehnologije namenjene starijima), izgrađena *balansirana* bliskost, stav o odvojenom življenju kao dobrobiti za obe strane, uz veći angažman socijalnih, medicinskih i obrazovnih institucija u razvijenim društvima, a posebno društvima u tranziciji.

Cilj i metod istraživanja

Deo podataka za ovaj rad uzet je iz studije o aktivnom starenju, u kojoj je ispitivano kako starije osobe u Beogradu aktivno žive i stare. U pitanju su njihovi doživljaji, mišljenja, vrednosti i osećanja. Iskustva naših sagovornika važna su za razumevanje aktivnog starenja u specifičnom društvenom kontekstu, ali i kao primeri koji mogu orijentisati ili podstaći osobe srednje generacije na *putu aktivnog starenja*.

Razmatranje aktivnog starenja iz iskustvenog ugla ispitanika (koji aktivno žive *svoju starost*) smatrano je najboljim načinom da se dođe do saznanja o temi monografije. Istraživane su njihove potrebe i interesovanja i time usmerene aktivnosti (radne, volonterske i u vreme dokolice), odnos sa partnerom/partnerkom, decom, rođacima i ostalim značajnim drugim, zdravstveni status, religioznost, korišćenje moderne tehnologije.

Podaci za tu kvalitativnu studiju prikupljeni su u periodu 2013–2015. Za potrebe te studije korišćen je prigodan uzorak od 52 ispitanika, 32 žene i 20 muškaraca, starosti od 65 do 90 godina, koji žive u različitim lokalnim zajednicama na teritoriji Beograda. Uzorak je sačinjen na osnovu predloga lekara opšte prakse iz nekoliko domova zdravlja, predsednika Gerontološkog društva Srbije i mojih kolega. Izabrane su osobe različitog pola, obrazovanja, zanimanja, socioekonomskog i bračnog statusa. Jedan od važnih kriterijuma za izbor je bio rad ili volontiranje posle penzije, aktivno provođenje slobodnog vremena i razvijena socijalna mreža.

Korišćeni su dubinski intervju i metod životnih priča, a prikupljena građa je predstavljena uz pomoć kvalitativne analize sadržaja. Ispitanici su *lagano usmeravani* ka temama, tako da je bilo *dozvoljeno* da tok priče određuju sami i

da se zadržavaju na njima značajnim temama i *delovima* života, da bi na kraju odgovorili na pitanja značajna za temu. Takav način razgovora omogućio je autentičnost i bogatstvo različitih sadržaja i pogleda na: rad, brak, odnos sa decom, novo partnerstvo, zdravlje, prijateljstvo, slobodne aktivnosti itd. Bilo je važno da se uoče i analiziraju *sličnosti u različitom* ili *crvena nit* koja povezuje osobe različitih sociodemografskih karakteristika sa aktivnim starenjem.

Među ispitanicima koji su ispunili *tražene kriterijume* čak je 27 sa visokim obrazovanjem, a ostalih 25 sa višim, srednjim i osnovnim, dok je jedna ispitanica bez škole. Ispitanici su različitog bračnog statusa. U braku je 28, udovaca/udovica je 18, a razvedenih osam. Više od jedne trećine ispitanika, i to njih 16, žive sami, ostali su uglavnom u dvočlanim porodicama, mali broj živi u tročlanim porodicama i samo nekoliko u višečlanim porodicama. Ispitanici uglavnom žive sa svojim supružnicima ili partnerima, dok tročlane i višečlane porodice čine ispitanici sa partnerom i detetom ili su deca sa svojim porodicama u zajedničkom domaćinstvu sa ispitanicima. Imaju uglavnom dvoje ili jedno dete. Izbor sagovornika koji imaju decu bio je važan za ispitivanje odnosa roditelj/dete, koji je značajan za starenje, posebno u našoj kulturi.

Većina ispitanika je nastavila da radi posle penzije. Svi su materijalno nezavisni od svoje dece (rođaka), mada neki *udružuju* svoja novčana sredstva jer žive u zajedničkom domaćinstvu sa decom. Zato skoro svi materijalno pomažu svojoj deci.

Radni angažman kao dodatni prihod za pomoć deci i unucima

Obavljanje produktivnih uloga u proizvodnji roba ili usluga, bez obzira na to da li je rad plaćen ili nije (volonterski), glavni je faktor uspešnog starenja i doprinos za društvo (Herzog, House, 1991; Rowe, Kahn, 1997; Bass, Caro, Chen, 1993; Butler, Gleason, 1985, prema Sugihara *et al.*, 2008). Tako Indeks aktivnog starenja (The Active Ageing Index – AAI), kao nov analitički instrument, koji je osmišljen sa ciljem da pomogne u razvijanju politika za aktivno i zdravo starenje, ukazuje na neiskorišćeni potencijal starijih za aktivnije učešće u radu, društvenom životu i samostalnom funkcionisanju. Upravo mobilizacija njihovih potencijala ima izuzetnu važnost za prosperitet svih generacija u društvu koje stari (United Nations Economic Commission for Europe: 3). Pored solidne kupovne moći jednog broja starijih osoba, u zapadnim društvima postoji ozbiljan problem, kao što je diskriminacija starijih u mnogim preduzećima. Jedan broj poslodavaca ima problem sa prilagođavanjem politika i praksi. Zato se preporučuju političke intervencije sa ciljem zapošljavanja i zadržavanja na poslu starijih radnika uz smanjivanje *rigidnosti* tržišta rada (Blau, Shvydko, 2011).

U ekonomski slabije razvijenim zemljama i zemljama u tranziciji, uključujući Srbiju, kvalitet života starijih je smanjen ukoliko su zabrinuti za dobrobit svoje dece i unučadi (Alston, 2007, prema Ranjzin, 2010). Roditelji često nastavljaju sa radnim angažovanjem posle penzije da bi mogli materijalno da pomognu svojoj

deci i unucima, takođe prodaju imovinu, odlaze da žive van grada i čine različite ustupke za dobrobit dece.

Većina naših ispitanica/ka posle penzionisanja, bez obzira na stepen obrazovanja, nastavila je da radi ili i sada radi posao u struci ili van struke. To potvrđuje mišljenje (Janjić, 2009: 68) da je moguće odupreti se stereotipima o starijima „kao osobama koje ne mogu i ne treba da rade”. Razlozi sadašnjeg radnog angažmana su: male penzije i potreba za dopunjavanjem budžeta, želja da budu radno aktivni i dalje, stav da čovek treba da radi sve dok može, uživanje u radu, želja da se osećaju *korisnijim* za sebe i društvo. Radni angažman kao dodatni izvor prihoda ili *prinuda*, u stvari predstavlja način da ispitanici izdržavaju sebe i druge, a najčešće decu. Svakako da radni angažman daje i drugu vrstu dobiti osim materijalne, međutim kada bi ispitanici imali penzije kojima bi mogli da zadovolje potrebe, veći broj njih ne bi radio, nego volontirao, putovao, više se družio, izlazio i posećivao različite manifestacije. Neki ističu da *mladi žive lošije od penzionera, da oni bar imaju neki stalan priliv novca mesečno, dok mladi to nemaju*. Zato većina ispitanika pomaže ili izdržava svoju decu.

„*Ne mogu od penzije da odem na odmor. Sin ima porodicu, ne mogu da mi pomognu. Ja pomažem ćerki, koja živi sama i ima jako malu platu kao farmaceut.*” (žena, 68 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sa kćerkom)

„*Muž ima solidnu penziju, ja imam malu, ali i pored svega, teško možemo da odvojimo za neki put.*” (žena, 65 godina, udata, živi sa suprugom)

„*Imamo puno izdataka. Cela moja penzija ide na komunalije. Materijalno pomažemo ćerkama.*” (žena, 65 godina, udata, živi sa suprugom)

„*Mala mi je penzija. Ja i žena nemamo zajedno 60.000. To je dovoljno za hranu i nešto za unuke. Nemam šansu da odem na odmor sa ovim parama. Više kupujem za decu, nego za nas. Skupo nam je grejanje. Ne bi mogli ni u neku banju.*” (muškarac, 65, oženjen, živi sa suprugom)

Ispitanici čije su penzije dovoljne za zadovoljenje potreba, a to su najčešće ispitanici koji su radili u inostranstvu ili imaju ušteđevinu, žive kvalitetnije i svoje slobodno vreme mogu da organizuju kako žele, pa se čuvanje unuka čini više kao relaksirajuća aktivnost. Takođe, oni mogu da plate usluge nege svojih roditelja u stanovima ili da ih smeste u privatni dom za stara lica. Drugi žele da rade posao u struci posle penzije, ali dopunjavaju budžet koji im služi za putovanja, kvalitetniju ishranu, rekreativne i edukativne aktivnosti. U toj grupi ispitanika deca su finansijski nezavisna, neki žive u inostranstvu i ne očekuju se roditeljska materijalna pomoć.

Sagovornici koji su morali ili moraju i dalje da rade da bi povećali budžet zbog dece i unuka osećaju se korisnim zato što mogu da rade, ali se ne može govoriti o zadovoljstvu i uživanju u radu.

„*Bilo je važno da se stvori deci. Sve radimo za decu. Trebalo je da im stvorimo stan, obezbedimo posao. Nama to niko nije davao, ali mi jesmo,*

da deca imaju sve udobnosti, ali sa nekim obavezama." (žena, 65 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sama)

„Posle 73 godine i završetka radne karijere povremeno sam opet nešto sitno radio, na nekim projektima. Čerke su se školovale u inostranstvu. Zbog njihovog školovanja sam nastavio da radim privatno, da bi im pomagao materijalno." (muškarac, 82 godine, visoko obrazovanje, oženjen, živi sa suprugom)

„Dosta je bilo rada do 60 godine. Što je čovek stariji, pitanje je da li može da funkcioniše kao ranije, ali ja sam morao da bih imao više para. I zarađivao sam posle penzije, a od tih para sam sinu sredio stan." (muškarac, 75 godina, oženjen, živi sa suprugom)

„Od nasledstva smo uspeli da kupimo ćerkama stanove i tada smo imali velike plate. Sada nemamo velike penzije, ali eto za muža i mene je dovoljno, mada jednu penziju podelimo ćerkama." (žena, 72 godine, udata, živi sa suprugom)

„Kada unuci porastu i ako bi nam materijalna situacija bila bolja, nadam se da ćemo muž i ja da putujemo, da odemo na more, u banju. Ali sada pomažemo deci, kupujemo unucima, rođendani, krštenja." (žena, 65 godina, srednje obrazovanje, udata, živi sa suprugom)

„Kada porastu unuci, ići ću u banju. Sada je unuka adolescentkinja, nije lako izaći na kraj ni sa njom ni sa unukom od osam godina. Uglavnom zbog obaveza oko unuka ne mogu da idem na duže od par dana, recimo u banju." (žena, 70 godina, osnovno obrazovanje, razvedena, živi sa ćerkom i njenom porodicom)

„Idemo na odmor, ali finansijski pomažemo sina, tako da nam sve zavisi od materijalnih sredstava jer imamo obaveze prema deci." (žena, 65 godina, visoko obrazovanje, živi sa mužem i dvoje dece)

Radno angažovanje posle penzije skoro svih ispitanika bilo je više povezano sa obezbeđivanjem dodatnih prihoda za školovanje dece, kupovinu stana deci, kupovanje unucima nego za lične potrebe.

Ispitanici imaju određena očekivanja od države, koja bi popravila njihov trenutno „nezavidan položaj”, a posebno ističu problem sa zapošljavanjem, male penzije i nemogućnost plaćanja domova od tih para. Takođe ukazuju na potrebu stručne pomoći u kući.

„Penzioneri u Beogradu žive loše, male su penzije i meni su oduzeli četiri hiljade dinara. To se dosta oseti u mom budžetu jer mi je ćerka još student. Više bi se družili penzioneri da imaju para, oni su na margini ovog društva, a izdržavaju porodice. Ja bih vrlo rado radila nešto sada, ali se nude neki fizički poslovi, i to ne mogu. Država prvo treba da poveća penzije, da se povede računa o penzionerima, da se domovi za stare proveravaju, otvarani su nelegalno. Treba da budu pristupačnije cene domova. Društvo treba da dotira, znači onaj ko ima penziju 20.000 može da umre kod kuće." (žena, 65 godina, razvedena, živi sa dvoje dece)

„Penzioneri u Srbiji u velikom broju žive loše zbog veoma malih penzija. Dobro je onima koji su radili u inostranstvu ili onima koji su nešto nasledili i imaju ušteđevinu. Neke pomažu deca, ali rekao bih da češće mi pomažemo deci. Bilo bi dobro da stari imaju para da plate stručne osobe da brinu o njima. Za dom je takođe potrebno najmanje 35.000 dinara. Ozbiljni problemi čekaju mnoge.” (muškarac, 68 godina, visoko obrazovanje, oženjen, živi sa suprugom)

„Imam utisak da nema dovoljno tolerancije prema starijima kod nas. Mislim da domovi nisu rešenja, stari treba da ostanu u svojim kućama, da o njima brinu ljudi koji su za to plaćeni. Penzije su nikakve, to je veliki problem, ovakve usluge ne možemo da platimo. Važan je solidan materijalni status i dobro bi bilo da stari ne zavise ni od koga. Ja sam stambeno obezbeđena, ali sa mojom penzijom ne bih mogla sama da preživim.” (žena, 76 godina, srednje obrazovanje, udovica, živi sa sinom i njegovom porodicom)

Reproduktivne aktivnosti ispitanica i ispitanika ili pokazatelji reprodukcije tradicionalnog odnosa

Porodični život je oblikovan dominantnim ideologijama (diskursima) o tome kako bi on trebalo da izgleda, pa se stoga porodice ne reprodukuju samo doslovno već i ideološki (Dalos, Drejper, 2012). U slučaju naših ispitanika, reproduktivne aktivnosti pod kojima se podrazumevaju pomoć, nega, čuvanje bliskih osoba (roditelja, dece, unuka ili drugih srodnika) još uvek predstavljaju reprodukciju tradicionalnog odnosa, posebno ukoliko odrasla deca ili roditelji nisu finansijski nezavisni ili su im potrebni dodatni prihodi. *Lepeza* brige se *kretala* (kreće se i dalje) od starih roditelja, preko dece, do unuka i praunuka. Znači da se oni suočavaju sa problemima i negom triju generacija.

Takav nalaz se mogao očekivati s obzirom na to da većina ispitanika potiče iz patrijarhalnih, potpunih, pa i višečlanih porodica, a porodični odnosi su opisani uglavnom kao skladni, sve do idealizacije tradicionalnih obrazaca i vrednosti. Ukoliko su govorili o teškoćama i problemima, ispitanici su ih više vezivali za siromaštvo nego za neslaganja u porodici. Najčešće su navodili skladne bračne odnose roditelja, ali *sklad* je često poticao iz verovanja da žena treba da trpi i povinuje se zahtevima muža i/ili svekra, kao i da majke nisu pokazivale nezadovoljstvo pred decom ili uopšte pred drugim članovima porodice, ali to može da važi i za očeve.

Ispitanici danas svoje bračne odnose opisuju kao *solidne, dobre i odlične*, a porodicu kao više modernu nego tradicionalnu, ističući *partnersko* dogovaranje, dobru komunikaciju, bliskost, podelu uloga, zadovoljstvo odnosom. Ipak su ispitanici *popravljali* svoje, u početku braka tradicionalno *reprodukovane* odnose, a žene sticale ravnopravnost, koju većina njih nije imala na početku braka. Tako da su njihove porodice i dalje više tradicionalne sa elementima savremenih.

Zastupljenost reproduktivnih aktivnosti među našim ispitanicama je veoma visok, dok je među ispitanicima znatno niži. Ispitanice su brinule ili još uvek brinu

o starim roditeljima (posebno mlađe starije – od 65 do 74). Nijedna ispitanica nije izjavila da joj je bilo teško da čuva stare roditelje, iako ta vrsta aktivnosti objektivno nije nimalo laka, čak je visokostresna i iscrpljujuća, posebno ukoliko roditelji boluju od demencije. Tradicionalne norme i ljubav prema roditeljima značajno su uticali na stavove i emocije naših sagovornica, tako da su najčešći odgovori bili: „Pa, bilo je teško”; „Šta se može”; „Od koga da očekujemo pomoć”; „Zna se šta ćerka mora”; „Roditelji su se brinuli o meni, pa se sada ja brinem o roditeljima”; „To je za naše generacije normalno”. Sa unucima je drugačije. Oni su najčešće najveće zadovoljstvo, razlog da se češće izlazi, ponovo edukuje, šeta, pa čak i da se živi. Međutim, na pitanje šta očekuju od svoje dece ispitanice bi najviše volele da im nikada njihova pomoć ne zatreba, ali ako bude potrebno, da ipak brigu o ličnoj higijeni preuzme stručno lice, a i odlazak u dom je izbor više od 50% ispitanica.

„Od kada sam u penziji, negovala sam roditelje dok nisu preminuli.” (žena, 65 godina, udata, živi sa mužem)

„Negovala sam oca i majku, otac je živio 95 godina.” (žena, 75 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sama)

„Brinula sam se i o majci, živela je sa nama u kući do smrti.” (žena, 82 godine, bez škole, udovica, živi sama)

„Htela sam i da pomognem roditeljima, koji su bili u dubokoj starosti, i to su bili razlozi da odem u penziju ranije.” (žena, 68 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sa sinom)

„Brinem se o majci. Sada je u domu. Izlazimo jednom nedeljno u restoran, vodim je kod frizera i pedikira.” (žena, 69 godina, udovica i razvedena, živi sama)

„Obilazila sam roditelje dok su bili živi i brinula se o njima.” (žena, 65 godina, srednje obrazovanje, udata, živi sa mužem)

„Otac je živio 94 godine. Živeo je sa nama skoro 10 godina, mama je ranije umrla. Brinula sam se o ocu. Danas brinem o mlađoj sestri, iako sam ja starija.” (žena, 83 godine, visoko obrazovanje, udata, živi sa suprugom)

„Često sam obilazila majku dok je bila živa. Ona je isto, dok je mogla, dolazila kod nas nekoliko puta nedeljno. Išla sam sa njom kod lekara, na pijacu u prodavnicu.” (žena, 65, visoko obrazovanje, udovica, živi sa kćerkom)

„Inače brinula sam se o sestri mog muža, potom je otišla u dom. Tamo smo je obilazili.” (žena, 75 godina, udovica, živi sa sinom)

Ispitanici se bave unucima znatno više nego što su se bavili ili se i sada bave svojim roditeljima. Aktivnosti oko unuka, i to dece starije od četiri godine, najčešće podrazumevaju vožnju do škole, vrtića, sportskih treninga. Ispitanice se bave unucima u istoj meri kao i ranije ili i sada svojim roditeljima. Aktivnosti oko unuka, beba od devet meseci, pa sve do studenata, podrazumevaju pripremu obroka, presvlačenje, šetnje, pomoć u učenju, obezbeđivanje stambenog prostora, materijalnu pomoć...

„Čuvala sam unuke, sinovljevu decu. Imam tri unuka, unuku i praunuku. Više su voleli da budu kod mene kad su bili mali nego kod roditelja.” (žena, 87 godina, srednje obrazovanje, udovica, živi sa kćerkom)

„Majku obilazim kada god mogu sada, a ona je ranije dolazila u Beograd. Imam šestoro unučadi. Povremeno ih čuvam.” (žena, 71 godina, visoko obrazovanje, razvedena, živi sama)

„Sin sa ćerkom živi sa mnom od 1995. godine. Ja sam odgajala unuku jer je snaja umrla posle porođaja.” (žena, 82 godine, nepotpuna osnovna škola, udovica, živi sa sinom i unukom)

„Čuvala sam stariju unuku, a sada pomažem ćerki oko unuka koji je još mali.” (žena, 72 godine, udata, živi sa suprugom)

„Čuvam unuke svakodnevno jer živimo zajedno. I danas imam zdravstvene probleme, bolove u predelu kičme, ali moram da radim, ali to i želim, radim za budućnost mojih unučića.” (žena, 69 godina, osnovno obrazovanje, razvedena, živi sa kćerkom i njenom porodicom)

„Unuku vozim u školu.” (muškarac, 67 godina, srednje obrazovanje, oženjen, živi sa suprugom)

„Unuka mi je odrasla, a nisam je čuvao jer sam bio u inostranstvu.” (muškarac, 83 godine, srednje obrazovanje, udovac, živi sam)

„Imam dvoje unuka, ali nemam obaveze oko njih jer idu u vrtić, a i ne očekuje se od mene da ih čuvam.” (žena, 65 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sama)

„Čuvam unuke i do sada sam se brinula o njima, vodila ih u školu, koliko god sam mogla, odgajala sam ih. Imam četvoro unučića i praunuka. Njega nisam čuvala, nije bilo potrebe. Kad dođe, pomazim ga, igramo se, dam mu neku paricu.” (žena, 69 godina, osnovno obrazovanje, udata, živi sa suprugom)

„Vozio sam unuke u obdanište, u školu. Sada unuku vozim na engleski.” (muškarac, 67 godina, srednje obrazovanje, oženjen, živi sa suprugom)

„Ja sada svoja dva unuka, to su mi deca od ćerke, vodim na vaterpolo jednog, na košarku drugog. Obojica treniraju. Ubedio sam ih da idu na kurseve jezika, ali ne samo engleskog, nego i francuskog. U početku nisu hteli, govorili su mi: ‘Deda, pa šta će nam francuski’, a ja sam im rekao da nisam znao francuski, nikada ne bih osvojio vašu baku. Pričam puno sa njima, diskutujemo, šalimo se, vodim ih u pozorište. Ranije sam ih vodio na more, jednom su išli sa nama, a jednom sa roditeljima.” (muškarac, 78 godina, visoko obrazovanje, oženjen, živi sa suprugom)

„Samo da moje unuke budu dobro, da završe škole, da budu zdrave. Ja ih više volim od dece.” (žena, 82 godine, osnovno obrazovanje, udovica, živi sa sinom i unukom)

„Šetam svakodnevno, čuvam unuka kad god treba, vodim ga u igraonice, uživam u njemu, on mi ulepšava dane.” (muškarac, 68 godina, srednje obrazovanje, oženjen, živi sa suprugom)

„Unuka je živela kod mene dok je studirala, a unuk jednu godinu.”
(žena, 80 godina, srednje obrazovanje, udovica, živi sama)

Unuci su često značajna *spona* između generacija roditelja i dece. Roditelji po odlasu u penziju postaju važan *porodični resurs* za brigu o unucima, ali zato kasnije stariji stari roditelji uglavnom dobijaju pomoć od dece (unuka) (Merz, Schuengel, Schulze, 2009, prema Hjälml, 2012). Međutim, za naše ispitanike u vreme radnog odnosa čuvanje unuka nije bio lak *dotadni posao*, dok je odlazak u penziju *otvorio prostor* za čuvanje, ali i za nove brige, tako da su unuci (i deca) i njihove potrebe stavljeni na prvo mesto, a potrebe ispitanika na poslednje.

Odnos bliskosti između roditelja i dece kao preduslov za kvalitetno življenje i starenje

Krajem 20. veka, češće nego ranije, stariji žive odvojeno od svoje dece, posebno u razvijenim zemljama. To ne znači da su relacije roditelj–dete distancirane niti da su stariji usamljeni.

U literaturi se kontakti i bliskost između roditelja i potomaka najčešće ispituju uključivanjem sledećih varijabli: geografska blizina, rodna struktura sibling radni i bračni status i socijalna mobilnost. Ipak, većina tih studija ne prati povezanost ranijih relacija između roditelja i dece sa sadašnjim. Raniji odnosi u porodici (mladi roditelji – adolescenti) mogu biti važni prediktori za kasniji odnos (stariji roditelji – odrasla deca). Reciprocitet je veoma važan, tako da će roditelji koji su podržavali decu češće dobijati pomoć, ali više kao zahvalnost nego kao društvenu obavezu (Stuifbergen *et al.*, 2010). Nalazi ukazuju na to da ranije ostvarena viša porodična kohezija utiče na veću učestalost kontakata (telefonskih i licem u lice) između roditelja i dece u starijem dobu (Bayen, Gruber-Baldini, Warner, 1991).

Intimnost između starijih roditelja i njihovih potomaka podrazumeva bliskost i dobrobit za obe strane, osećaj sigurnosti i pripadanja. U kasnijem dobu i roditelja i dece intimnost postaje spontanija i recipročnija nego u vreme mladih roditelja i adolescenata. Emocionalna podrška porodice i prijatelja posebno je važna u populaciji *najstarijih starih*. U tom periodu se u svim društvima očekuje veća ili manja emocionalna i instrumentalna pomoć odrasle dece. Zato se kod dece, na svesnom ili nesvesnom nivou, može javiti strah od starenja i smrti roditelja. Takve misli ljude čine ranjivijima, te je stoga pomoć zdravstvenih i socijalnih institucija neophodna (Shemmings, 2006).

Prema podacima iz Sjedinjenih Američkih Država (Administration on Aging, 2000), oko 40% muškaraca i oko 80% žena starijih od 75 godina nema bračnog partnera, tako da odrasla deca mogu postati *primarni socijalni kontakt*. Stariji mogu imati dugi niz međugeneracijskih veza (odrasla deca, unuci, praunuci, braća, sestre, snahe, zetovi, sestrići, bratanci...), ali se odnos roditelj–dete smatra veoma značajnim u starosti (Fingerman, 2001). Bliskost između roditelja i dece važna je zbog osećanja sigurnosti, posebno u periodima nevolja i kriza.

Naši ispitanici uglavnom ističu dobre odnose sa decom i većina nije imala veće probleme sa decom, a oni koji su imali, uspešno su ih rešili. To je veoma važno za njih i povezano je sa željom da aktivno žive i stare. Unuci su takođe podsticaj za mnoge aktivnosti jer su ih ranije čuvali ili ih sada čuvaju, vode na treninge, u školu, pomažu u rešavanju zadataka, „a unuci to uzvraćaju”.

„Odnos sa decom je mnogo važan. Decu treba negovati kao cveće. Ako ga lepo zalivaš, ono će cvetati. Mi se lepo slažemo sa decom, bliski smo. Učila sam ih da ne očekuju da sve u životu bude lepo, ali da sve možemo da rešimo u okviru porodice. Mi smo porodica, što bi se reklo, jednom dušom dišemo. Tako je i sa unučićima. Upućeni smo i vezani jedni za druge.” (žena, 72 godine, visoko obrazovanje, udata, živi sa mužem)

„Sa sinovima nikada nisam imao problema. Njih trojica su ko rođena braća, iako je prvi iz drugog braka. Uvek su govorili: ‘Ćale, mi te razumemo, ne brini, možemo mi sami, snaći ćemo se’. I tako smo nas četvorica živeli dugo zajedno. Sva tri sina su mi završila fakultete. Dobar odnos sa decom mi je najvažniji. Ne bih bio miran i mogao lepo da živim da su bili, ne daj Bože, neki problematični, narkomani, kriminalci, da su se opijali i tukli. Ovako jedino mogu da kažem da sam srećan.” (muškarac, 76 godina, srednje obrazovanje, razveden, živi sam)

„Jedan sin ima četvoro dece, inače je doktor nauka i živi u inostranstvu, a planira još dece, a kćerka ima dvoje, jedan je neoženjen. Svi vole decu u našoj porodici, i to nam je važno. Vrlo se dobro slažemo.” (muškarac, 65 godina, visoko obrazovanje, oženjen, živi sa suprugom i sinom)

„Odnos sa decom je dobar. Imali smo problema sa jednim sinom, ali se sve dobro završilo.” (žena, 65 godina, srednje obrazovanje, udata, živi sa suprugom)

„Moj život je solidan sa mojom decom. I unuci su dobri. Oni baš ne brinu o meni, a ja i ne tražim od njih, imaju malu decu, svoje porodice. Jedna unuka uvek dođe samo da pita – baba kako si. Unuk živi u inostranstvu pa se ređe čujemo.” (žena, 82 godine, bez škole, udovica, živi sama)

„Danas živim sa sinom. Dobro se slažemo. Bilo je problema posle očeve smrti, teško smo podneli oboje, ali eto sada smo uspeali. Sin mi je toplo i plemenito stvorenje. Jedan dobar momak. Prevratio sazeo, rat, očeva bolest i smrt. Brine o meni, uvek hoće da pomogne. On je završio fakultet i skoro se zaposlio.” (žena, 68 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sa sinom)

„Odnos sa ćerkama je dobar, sa sinom ne baš tako blizak. Za uspešno starenje treba da održim zdravlje uz pomoć rekreacije, moj unuk mi je na drugom mestu, da učestvujem u njegovom razvoju, zatim moje ćerke i prijateljice.” (žena, 69 godina, visoko obrazovanje, razvedena, živi sama)

„Imam dvoje dece. Ćerka će uskoro otići da živi sa momkom, a sin tek počinje da studira. Bliska sam sa decom, nemamo nikakve probleme sa njima.” (žena, 65 godina, visoko obrazovanje, živi sa mužem i dvoje dece)

„Odnos sa decom je do sada super, hvala Bogu.” (žena, 65 godina, srednje obrazovanje, razvedena, živi sa decom)

„Sa ćerkom imam veoma dobar odnos. Bliski smo. Još kao devojčica je meni više govorila nego majci.” (muškarac, 78 godina, visoko obrazovanje, razveden, živi sam)

„Dobro se slažem sa kćerkom i sinom i oni se između sebe dobro slažu.” (žena, 76 godina, srednje obrazovanje, udovica, živi sa sinom i njegovom porodicom)

„Odnos sa decom je divan. Divnu decu imam. Vole me i ja njih. Moja deca imaju mnogo duha. Lepo razgovaramo. Svi živimo u jednoj kući, ali svako u svom delu.” (žena, 87 godina, srednje obrazovanje, udovica, živi sa kćerkom)

Ispitanici starosti od 65 do 75 godina još uvek više brinu o deci nego deca o njima, dok oni od 80 do 90 imaju podršku dece, ali su zadovoljni što im nije potrebna česta pomoć i što još uvek solidno funkcionišu, sami ili u paru.

Bliskost na daljinu – očekivana, ali delimično ostvarljiva u srpskom društvu u tranziciji

U porodici je važno uspostaviti bliskost (saosećanje, podrška, ljubav...), moć (stavove o obavezama, zaduženjima, angažovanju) i pregovarati o rodno specifičnim ulogama koje su veoma važne kada je u pitanju preuzimanje brige i odgovornosti za starije i mlađe članove porodice. U razmatranje odnosa *bliskosti na daljinu*, koji se znatno češće realizuje u razvijenim zapadnim društvima zbog finansijske nezavisnosti dece i roditelja, ali i kulturnih normi i porodičnih očekivanja, može da se uključi Minučinov koncept o jasnim granicama i bliskosti. U pitanju su jasne granice između različitih supsistema u okviru porodice i van nje (supsistem roditelja, supsistem dece, babe i dede, odraslih članova, dece i drugih članova šire porodice...), (Dalos, Drejper, 2012). Ako je porodica u procesu razvoja uspela da uspostavi vrstu bliskosti koja ne spada u preteranu bliskost (članovi su preterano uključeni ili umreženi) niti u preteranu udaljenost (članovi su distancirani, udaljeni), to joj omogućava da ostvari odnos *bliskosti na daljinu* između starijih roditelja i dece u srednjim godinama. *Umerena ili uravnotežena*, balansirana bliskost preduslov je da se problemi u porodici rešavaju na efikasan, konstruktivan način, na putu do *bliskosti na daljinu*, kada roditelji žive odvojeno od svoje dece, ali nivo bliskosti nije smanjen. Ta se faza naziva – „odlazak dece iz porodice”, „prazno gnezdo”, „posle penzije”, „starost”, u kojoj postaju sve značajnija pitanja interakcije, pomoći i porodičnih uloga.

Najstariji deo starije populacije raste brže u odnosu na starije, tako da se deca koja su već starija (preko 65) brinu o roditeljima koji spadaju u najstariji deo starije populacije. Veliki deo starije populacije ne zahteva brigu i dobro funkcionise, ali ipak, u odnosu na srednju generaciju i mlađe, zahtevaju više usluga.

Granica od koje se povećava zavisnost od porodice je uglavnom 75 godina, a ne 65, mada je i to individualno (Hjälrm, 2012). Zato je važno istraživati koliko porodica može da učestvuje u pružanju podrške, a koliko u

tome treba da učestvuje zajednica. U zapadnim društvima je aktuelna debata o međugeneracijskoj separaciji, i fizičkoj i emotivnoj, što bi bilo moguće ukoliko bi se briga o starijima pomerila od dece na državu blagostanja (Aboderin, 2004; Bengtson, Putney, 2000; Burgess, 1960; Johansson, Sundström, Hassing, 2003, prema Hjälml, 2012). U evropskim zemljama individualizacija ne isključuje brigu o roditeljima, već se socijalne norme interpretiraju na individualan način, dok je u SAD-u individualizacija manje povezana sa brigom nego u evropskim zemljama (Stuifbergen *et al.*, 2010). Švedska se navodi kao model društva „univerzalne dobrobiti”. Međutim, podaci pokazuju da su stariji od 80 godina dobijali manje formalne pomoći od institucija (države blagostanja) 2008. nego 1980. godine (34% prema 22%).

U Švedskoj je nađen viši nivo međugeneracijske distance u odnosu na centralnu i južnu Evropu i Italiju (Statistics Sweden – SCB, 2006; Socialstyrelsen, 2009; Bordone, 2009; Hallberg, 2005, prema Hjälml, 2012). Iz kvalitativne studije rađene u Holandiji³ saznajemo da na motivaciju odrasle dece za davanje podrške svojim starim roditeljima utiču sledeći faktori: individualni izbor, obaveze, reciprocitet, kvalitet odnosa i genetska veza.

Ispitanici ne prihvataju opšte, društvene norme ili obaveze dece prema roditeljima već je briga o roditeljima njihova lična odluka i želja. Znači da individualizacija ne smanjuje podršku (Stuifbergen *et al.*, 2010).

Druga studija, rađena u Švedskoj (Hjälml, 2012), nalazi da roditelji koji žive u blizini svoje dece (oko 10 kilometara razdaljine) smatraju da je geografska blizina značajna jer im to povećava osećanje sigurnosti, posebno za nepredvidljive situacije. Geografska blizina je povezana i sa visokim nivoom međugeneracijskog reciprociteta (pomoći, emocionalne razmene, komunikacije, nege). Roditelji prihvataju pomoć dece za obavljanje nekih kućnih poslova, ali za brigu o sebi radije prihvataju institucionalnu pomoć. Potrebna im je pomoć države jer ne žele da budu teret svojoj deci.

Slično tome, naši ispitanici, posebno žene i nekoliko razvedenih muškaraca, očekuju pomoć od dece (isključivo ispitanici starosti preko 75 godina), ali samo ukoliko je neophodna, a uglavnom je to vožnja do bolnice, nedeljna ili mesečna kupovina, pomoć u *generalnom* sređivanju kuće. Udovci imaju pomoć dece u pripremi obroka – ručka, mada neki od njih znaju da kuvaju ili žive sa novim partnerima, te su partnerke zadužene za neke ili sve kućne poslove. Udovice očekuju manje pomoći od dece i žele da se *oslone* na svoje prijateljice i rođake, a „*deca su uvek tu kad treba*”.

Razlika u očekivanjima od dece srazmerna je godinama starosti, te stoga ispitanici od 65 do 74 godine ne očekuju čestu pomoć nego žele da oni još „*pripomognu dok mogu*” materijalno i reproduktivnim aktivnostima.

Pošto su oduvek živeli aktivno, ispitanici se trude da aktivno stare, zbog čega je stav o aktivnom starenju povezan sa stavom o traženju manje pomoći od

3 Intervjuisani su roditelji, stariji od 75 godina i njihovo jedno ili dvoje dece – ukupno 28 ispitanika. Inače, u Holandiji manje od 1% odrasle dece živi sa roditeljima, za razliku od Italije i Španije, gde oko 40% dece živi sa roditeljima.

dece. Oni pomažu deci skoro uvek kada deca to traže, dok ređe procenjuju da li im je pomoć zaista neophodna.

Stariji od 80 godina radije bi prihvatili institucionalnu, stručnu pomoć za *brigu o sebi* i to je jedan od važnih razloga što mnogi imaju ušteđevinu za „ne daj bože”. Ispitanici u većem broju očekuju i dobijaju pomoć od dece nego ispitanice. Takođe, veći broj ispitanika nego ispitanica očekuje pomoć i podršku od svojih supruaga (partnera/partnerki).

„Imam dobar odnos sa ćerkama. Viđamo se kad god možemo, brinu se o meni i ja o njima. Imam i materijalnu pomoć od dve ćerke koje su u mogućnosti da mi na taj način pomognu.” (žena, 71 godina, visoko obrazovanje, razvedena, živi sama)

„Ćerka me obilazi, kuva, brine se o meni.” (muškarac, 90 godina, visoko obrazovanje, udovac, živi sam)

„Imam petoro unučadi. To su sada momci. Vole da dođu kod mene. Brinu se o meni, hoće da pomognu sve što treba.” (muškarac, 78 godina, srednje obrazovanje, udovac, živi sam)

„A, tu su mi sestre. Brinu se o meni, pozivaju me na ručak, dođu kad god mogu, posebno mlađa, ona je pokretnija. Mnogo mi znače i mnogo mi pomažu. Ćerka i sin me obilaze redovno”. (muškarac, 81 godina, srednje obrazovanje, udovac, živi sam)

„Danas se ne bih baš oslonio na decu, više bih na ženu. Što smo stariji, sve je važnije da se živi u zajednici, mislim na ženu.” (muškarac, 65 godina, oženjen, živi sa suprugom)

Žene bi rado prihvatile adekvatnu institucionalnu pomoć, a od dece uglavnom ne traže podršku, ali očekuju „da se sete”.

„Ne tražim od dece pomoć, ali znaju oni kad majci treba neka krema za lice, sete se oni, znaju i da im ne kažem.” (žena, 72 godine, visoko obrazovanje, udata, živi sa mužem)

„Ja nemam finansijskih problema. Mogu i deca da mi pomognu, oni dobro žive. Ja ne tražim, ali deca znaju kad mi treba.” (žena, 67 godina, srednje obrazovanje, udovica, živi sama)

„Najčešće me obilazi ćerka, a sin me zove telefonom, i to je dovoljno da se javi i pita kako sam.” (žena, 82 godine, bez škole, udovica, živi sama)

„Sa ćerkama se dobro slažem, ja se brinem o njima i one o meni.” (žena, 72 godine, udata, živi sa suprugom)

„Još uvek solidno funkcionišem, ali za koju godinu, ako mi zatreba pomoć, volela bih da to bude stručno lice, ne bih opterećivala decu.” (žena, 75 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sama)

„Za sada nemam ozbiljne zdravstvene probleme, vodim računa o sebi jer ne želim da opteretim svojom bolešću decu. Znam kako je bilo dok je muž bio bolestan.” (žena, 67 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sama)

Najveći broj sagovornika ne živi sa decom i smatra da je odnos između njih „dobar” i „odličan”. Jedan broj ispitanika, koji nisu morali da se bave unucima, mada je to bilo povremeno i po potrebi, isticali su da imaju dovoljno slobodnog vremena da se bave različitim aktivnostima i posvete sebi. Odlazili su kod dece u goste, a deca su, kada se dogovore, dolazila kod njih.

„Živim sama, ćerka živi van Beograda, imam unuke. Vaspitavala sam je da radi, delili smo poslove. Treba decu naučiti da rade, ljudi greše što deci daju sve, to nije dobro. Unuka je živela kod mene dok je studirala, a unuk jednu godinu. Posećuju me kada se dogovorimo.” (žena, 80 godina, srednje obrazovanje, udovica, živi sama)

„Nedeljom je ručak kod nane, to se ne preskače. Imam dvoje unučadi. Čuvala sam unuke povremeno, samo uveče, kada su sin i snaha izlazili, inače su išli u vrtić.” (žena, 75 godina, visoko obrazovanje, udovica, živi sama)

„Ja sam razveden. Moja su deca odrasla i nemam obaveze prema njima, dobro se slažemo i viđamo se povremeno po dogovoru.” (muškarac, 75 godina, visoko obrazovanje, razveden, živi sam)

„Ćerka je udata, ne pomažem joj materijalno, ona je nezavisna, uvek smo bili bliski, a viđamo se kad se dogovorimo i uskladimo njene i moje obaveze.” (žena 67 godina, više obrazovanje, udovica, živi sama)

To što ne žive u zajedničkom domaćinstvu sa decom većinu naših sagovornika, a posebno sagovornica, nije oslobodilo obaveza u vezi sa unucima i materijalne pomoći deci. Bavljenje unucima jeste zadovoljstvo, ali do neke granice, koju su skoro sve ispitanice *prelazile*. Tako da se ne može govoriti o realizovanoj *bliskosti na daljinu*, osim kod malog broja ispitanika.

Oni čija su deca finansijski i stambeno nezavisna, žive u inostranstvu i nikada nisu tražila *usluge* čuvanja dece od roditelja niti finansijsku pomoć mogu da ostvare ovaj odnos. Međutim, ukoliko deca žive ne samo odvojeno nego i daleko od roditelja, *bliskost na daljinu* je ostvarena zbog fizičke distance, što ne znači da bi taj odnos bio realizovan da deca žive u blizini roditelja. Osim očekivanja obojenih tradicionalnim vrednostima, veliki problem predstavlja nedovoljan broj ili nepostojanje adekvatnih institucija koje preuzimaju veći deo brige i o starima i o njihovim unucima.

Zbog tradicionalnog sistema vrednosti, orijentisanog na porodicu, zbog nepovoljne ekonomske situacije i siromaštva i zbog nedostatka važnih socijalnih resursa (stanovanje, zaposlenost, kvalitetna zdravstvena nega, dostupnost privatne nege, dominantnih modela provođenja slobodnog vremena), takav odnos je za sada veoma teško ili nemoguće realizovati.

Zaključak

Bliskost na daljinu je željen odnos, ali ga je ostvarila samo jedna petina ispitanika. Više ga žele žene nego muškarci, ali je to i očekivano imajući u vidu da su njihove obaveze u vezi sa decom i unucima uglavnom znatno veće. I loša materijalna situacija predstavlja značajan razlog nemogućnosti ostvarenja tog

odnosa. Problem je što su deca i dalje, manje ili više, materijalno i instrumentalno zavisna od roditelja.

Skoro svi ispitanici su stambeno, finansijski i funkcionalno nezavisni od dece. Većina je radno angažovana, a stav o odvojenom življenju kao dobrobiti za obe strane imaju skoro svi sagovornici. Očekivanja očeva od dece, u smislu brige i pomoći, i to – *kada bude trebalo*, veća su nego očekivanja majki.

Prema tome, ispitanici imaju preduslove za realizaciju odnosa *bliskost na daljinu* – stan, novac, stav. Odnos sa decom većina je opisala na način koji bi se mogao uvrstiti u balansirane, neumrežene, pa je takav odnos, na osnovu ovog mišljenja, moguće lakše ostvariti. Ono što nedostaje je institucionalna podrška i roditeljima i deci i bolja materijalna situacija. Lični resursi postoje, dok su društveni i ekonomski resursi odrasle dece kočnica.

Svi stariji, u ulozi dece, brinuli su ili još brinu o svojim roditeljima, bilo da su njihovi roditelji živeli u svojim kućama ili u zajedničkom domaćinstvu sa njima. Mali broj roditelja naših ispitanika je bio ili je i sada u domu za stare. Razlozi su, pre svega, tradicionalan odnos između roditelja i dece, a potom i nedovoljno materijalnih sredstava. Za održavanje tog odnosa najviše su *zadužene* ispitanice jer se to upravo od njih očekuje. Očekivali su njihovi roditelji, a one su „morale” i „žezele”.

Sada tradicionalan odnos održavaju muškarci jer oni imaju veća očekivanja od dece i znatno češći stav, u odnosu na ispitanice, da deca treba da brinu o njima. Kako će se deca naših ispitanika ponašati i da li će nastaviti da reprodukuju tradicionalan odnos ili da grade *bliskost na daljinu*, zavisi od više faktora. Ukoliko bude dovoljno resursa (ekonomskih, društvenih i ličnih), postoji mogućnost da će oni u većem broju (mada ne u bliskoj budućnosti) realizovati odnos *bliskost na daljinu* u odnosu na svoje roditelje, naše ispitanike.

Literatura

- Adams G. Rebecca, Torr, Rachel (1998). Factors underlying the structure of older adult friendship networks. *Social networks*, 20: 51-61.
- Ayalona, Liat, Shiovitz-Ezra, Sharon, Palgi, Yuval (2013). Associations of loneliness in older married men and women. *Aging & Mental Health*, 17, 1: 33-39.
- Bayen J. Ute, Gruber-Baldini L. Ann, Schaie, Warner (1991). Parent-Child and Sibling Relationships in Later Adulthood: Predictors of Contact Frequency and Perceived Closeness, Annual Scientific Meeting of the Gerontological Society of America.
- Blau, David, Shvydko, Tetyana. (2011). Labor Market rigidities and the Employment Behavior of Older Workers. *Industrial and Labor Relations Review*, Vol. 64, 3: 464-484.
- Daatland, Svein Olav (2007). Marital History and Intergenerational Solidarity: The Impact of Divorce and Unmarried Cohabitation. *Journal of Social Issues*, 63, 4: 809-825.

- Dalos, Rudi, Drejper, Ros (2012). *Sistemska porodična psihoterapija, teorija i praksa*. Novi Sad: Psihopolis.
- Fingerman L. Karen (2001). A Distant Closeness: Intimacy Between Parents and Their Children in Later Life. *GENERATIONS*: 26-33.
- Fingerman L. Karen, Cheng, Yen-Pi, Birditt, Kira, Zarit, Steven (2012). Only as Happy as the Least Happy Child: Multiple Grown Children's Problems and Successes and Middle-aged Parents' Well-being. *The Journals of Gerontology*, 67, 2: 184-193.
- Fisher B. Celia, Reid D. James, Melendez, Marjorie (1989). Conflict in Families and Friendships of Later Life. *Family Relations*, 38, 1: 83-89.
- Hjälmm, Anna (2012). "Because we know our limits": Elderly parents' views on intergenerational internal working models of later life filial relationships. *Journal of Aging Studies*, 20: 177-191.
- Janjić, Momir (2009). Socijalna medicina i stari u 20 veku. *Gerontologija*, XXXVI, 1: 64-69.
- Milić, Anđelka (2004). Stari i strategije porodičnog zbrinjavanja i nege, u: Milić i sarad. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Millward, Christine (1997). Divorce and Family Relations in Later Life. *Family Matters*, 48: 30-33.
- Pecija Urošević, Radmila (2010). *Društveni položaj i modeli socijalne zaštite starih lica u Beogradu*, Beograd: Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Ranzijn, Rob (2010). Active Ageing - Another Way to Oppress Marginalized and Disadvantaged Elders? Aboriginal Elders as a Case Stud. *Journal of Health Psychology*, 15,5: 716-723.
- Rowe JW, Khan RL (1987) Human aging: usual and successful aging. *Science*, 237 (4811):143-149.
- Sener, Arzu, Oztop, Hulya, Dogan, Nuri, Guven, Seval (2008). Family, close relatives, friends: life satisfaction among older people Educational. *Gerontology*, 34: 890-906.
- Shemmings, D. (2006). Using adult attachment theory to differentiate adult children's internal working models of later life filial relationships. *Journal of Aging Studies* 20: 177-191.
- Smith, B. Ruth, Moschis, P. George (2001). Consumer socialization of the Elderly: An Exploratory Study. 548-551.
- Stuifbergen C. Maria, Dykstra A. Pearl, Lanting N. Katja, van Delden J.M. Johannes (2010). Autonomy in an ascribed relationship: The case of adult children and elderly parents. *Journal of Aging Studies*, 24: 257-265.
- Sugihara, Yoko, Sugisawa, Hidehiro, Shibata, Hiroshi, Harada, Ken (2008). Productive Roles, Gender, and Depressive Symptoms: Evidence From a

National Longitudinal Study of Late-Middle-Aged Japanese. *Journal of Gerontology*, 63, 4: 227-234.

United Nations Economic Commission for Europe (2013). Introducing the Active Ageing Index. *Employment, Social Affairs & Inclusion*.

Versey H. Shellae, Newton J. Nicola (2013). Generativity and Productive Pursuits: Pathways to Successful Aging in Late Midlife African American and White Women. *J Adult Dev*, 20: 185-196.